

Ljtnja kao filozofska motivacija: primjer Gordane Bosanac*

ANA MASKALAN

Institut za društvena istraživanja, Zagreb

UDK 1 Bosanac, G.

1-051(497.5)

141.72

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 2. 12. 2018.

Prihvaćen: 31. 1. 2019.

Sažetak

U ovom se radu propituje pozitivni utjecaj emocija, osobito emocije ljtnje, na filozofiju usmjerenu prema kritici i promjeni postojećeg. Rad je podijeljen u četiri dijela. U prvom, uvodnom, analizira se povijesni odnos filozofije spram emocija kao objekata filozofskog promišljanja. Dominantnim je stavom određen onaj koji polazi od emocija kao prepreka ispravnom mišljenju i djelovanju. U drugom dijelu razmatraju se alternativna razumijevanja uloge emocija u mišljenju i djelovanju te su predstavljena gledišta koja emocije određuju važnim izvorima motivacije. U trećem dijelu specifični se naglasak stavlja na emociju ljtnje uz koju se uz tradicionalno negativne osobine vezuju i one pozitivne, povezane s borbom protiv nepravde. Ljtnja se tako određuje ne preprekom već izvorom filozofije društvene promjene. U četvrtom se dijelu potonja teza oprimjeruje u filozofiji Gordane Bosanac, hrvatske filozofkinje i borkinje za ljudska prava, koja temama društvene (ne)pravde pristupa epistemološki i ontološki inovativno i relevantno, zahvaljujući, a ne unatoč vlastitim emocijama.

Ključne riječi: emocije, filozofija emocija, ljtnja, društvena promjena, Gordana Bosanac, feminizam

* Rad je potaknut izlaganjem na međunarodnom simpoziju »Između prošlosti i sadašnjosti. Interdisciplinarnе perspektive o emocijama« / »Between Past and Present: Interdisciplinary Perspectives on Emotions«, održanom u Zagrebu 18. i 19. listopada 2018. godine u organizaciji Instituta za filozofiju, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Matice hrvatske i Centra za transkulturno istraživanje emocija. Članak je rezultat istraživanja na projektu »Hrvatske filozofkinje u europskom kontekstu«, HRZZ UIP-2017-05-1763, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Uvod: Filozofija emocija

Predmet su ovoga rada emocije, no ne u onom klasičnom smislu u kojem se obično dotiču filozofije. Pod *klasičnim smislom* podrazumijevam zapadnjačku filozofsku tradiciju, osobito tijekom i nakon Razdoblja uma u 17. stoljeću, kada se emocijama kao objektom filozofskog promišljanja i istraživanja bavilo nekoliko grana filozofije. Tako je upravo filozofija, u prvom redu filozofija prirode, puno prije osamostaljenja psihologije kao znanstvene discipline, istraživala bitna svojstva emocija i njihove tjelesne učinke, dok je pak filozofija morala ili etika objašnjavala posljedice emocija po život individua i društva te nudila upute za njihovo lakše upravljanje.¹

Opravdano je tvrditi da je tijekom povijesti odnos filozofā i filozofije prema emocijama kao vrstama iskustva bio ambivalentan, češće naginjući prema negativnom. U tome su im se uskoro pridružili i znanstvenici. Gordana Bosanac, filozofkinja u čijem se radu emocije ne tematiziraju već su mu one, nastojat ću pokazati u nastavku, bitno pretpostavljene, sažima dominantni filozofsko-znanstveni pogled na emocije riječima:

»Ono što se ne da racionalno iskazati matematičkim sredstvom, to je ništavno. Osjećajnosti se ne mogu reflektirati, opisati, izraziti (nego samo suzama), objektivirati, izračunati, mjeriti itd. Nema načina da se kaže koliko boli neka bol! Nema objektivnosti i jednake mjere za sve. Osjećanja su neizraziva, nemjerljiva, sasvim subjektivirana, osobna, pojedinačna, ne mogu se poopćavati <...>«²

Iz filozofske, osobito Descartesove perspektive promatran, emotivni život pojedinca trebao je biti ne samo razdvojen od onog racionalnog već mu i podređen. Emocije su, naime, osobito u svojem prekomjernom izdanju, nerijetko određivane štetnima po ljudsko zdravlje, ispravno mišljenje i moralno djelovanje. Upravo su se u njima tražili uzroci slabosti volje, čuvene akrazije, koja dovodi do djelovanja u neskladu sa zdravim razumom.³ Drugim riječima rečeno, biti pod vlašću emocija značilo je biti bez kontrole, pogrešno djelovati ili ne djelovati kad je to nužno, škoditi sebi i drugima. Dakako, nije svaka emocija bila jednako mrska već su češću kritiku trpjele emocije koje su i službeno nazivane »negativnima« poput straha, ljutnje, tuge, ljubomore ili tjeskobe. Zazor od njih

¹ Susan James, *Passion and Action. The Emotions in Seventeenth-Century Philosophy* (Oxford: Clarendon Press, 1997), p. 2.

² Gordana Bosanac (osobna komunikacija, 12. 10. 2018.)

³ Vidi: Filip Grgić, »Slabost volje«, u: Stipe Kutleša (ur.), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2012), pp. 1058–1059. Vidi i: Peter Goldie, *The Emotions: A Philosophical Exploration* (Oxford: Clarendon Press, 2000), p. 7.

bio je toliko velik da su neke od njih, osobito u kršćanskoj tradiciji, stekle status (smrtnoga) grijeha.⁴

Negativni odnos prema emocijama, povremeno nazivanim i strastima, nije bio rezerviran samo za znanost i filozofiju već svoje specifično naličje stječe u širem kontekstu društvenih odnosa. Iz sociološke perspektive promatrano, društveni stav prema emocijama imao je ulogu u perpetuiranju diskriminacije, jer su one nerijetko bile argument za diskvalifikaciju i opravdanje za držanje u podređenom položaju onih koji su ih navodno posjedovali u suvišku. Ponajbolji je primjer tome strah,⁵ jedna od primarnih emocija koja ujedno nosi već spomenute brojne negativne konotacije u svojoj opreci spram hrabrosti i junaštva, a koja se tijekom povijesti vezivala uz najniže klase, žene, robove, crnce i Židove. Navodno nesposobne držati svoje negativne emocije pod kontrolom brojne su društvene skupine i grupe bile prisiljene na podređeni položaj, pod vlašću onih čija je snaga uma i volje bila navodno veća od snage emocija (aristokracije, bijelaca, muškaraca, kršćana...).

Filozofsko i znanstveno stjecanje znanja o emocijama, njihovom djelovanju, uzrocima i posljedicama trebalo je imati brojne koristi, no ona primarna, kao što je već sugerirano, odnosila se na uspostavu kontrole nad samim emocijama, a onda posredno i nad ljudskom prirodom i društvom. Kontrola nad emocijama i danas je jedan od osnovnih imperativa svake dobre filozofije, znanosti ili politike te se emocije u odnosu prema umu postavljaju kao robovi prema gospodaru. Pritom je s vremenom regulacija emocija prešla u svojevrсно ništenje emocija, osobito u slučaju onih koji su život posvetili ostvarenju intelektualnih ciljeva. Izvrstan znanstvenik, dobar vladar ili mudar filozof smjeli su se baviti emocijama, no ni pod koju cijenu nisu smjeli dopustiti da se one bave njima. Štoviše, bilo je i više nego poželjno da ih tijekom svoga rada budu u potpunosti oslobođeni. Česta je tako slika strogog, distanciranog i hladnokrvnog znanstvenika (ili znanstvenice) vođenog ljubavlju prema znanju i u konstantnoj potrazi za istinom te lišenog svih onih čuvstava koji bi ga od te iste potrage mogli udaljiti. Slično je i s filozofom ili filozofkinjom, kad ih prepuštenost emocijama, smatra se, vodi stranputicama i čini slijepima u njihovoj potrazi za mudrošću.

⁴ Sedam glavnih ili smrtnih grijeha prema katekizmu Katoličke Crkve jesu: oholost, škrtost, bludnost, zavist, neumjerenost u jelu i piću, srditost i lijenost. Među navedenim grijesima priroda oholosti, srditosti i zavisti naglašeno je emocionalna, pri čemu se srditost ili ljutnja, uz tugu, strah, gađenje i sreću, određuje jednom od temeljnih emocija. Vidi: Christian Jarrett, »The Deadly Sins«, *The Psychologist* 24/2 (veljača 2011), pp. 89–104. Dostupno na: <https://thepsychologist.bps.org.uk/volume-24/edition-2/deadly-sins> (pristupljeno 01. 11. 2018).

⁵ Ana Maskalan, »O strahu: od apokaliptične budućnosti do utopijske sadašnjosti«, u: Mladen Labus, Lino Veljak, Ana Maskalan i Mirjana Adamović, *Identitet i kultura* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2014), pp. 77–105.

Drugim riječima rečeno, emocije mogu ozbiljno zasmetati filozofiranju kao primarno aktivnosti koja se bavi idejama i njihovim logičkim vezama. Upravo transcencija kao osnovni filozofski koncept i zahtjev za nadilaženjem onog osjetilnog, svakodnevnog i profanog podrazumijeva odustajanje od emocija (ili u nešto širem obliku od tzv. zemaljskih strasti) u ime apsolutnog. Prepuštenost emocijama smeta potrazi za znanjem i istinom, štoviše njihova, parafrazirat ću Davida Humea, slijepa, nestalna i varljiva priroda⁶ može istinu toliko izmijeniti da ona postane ništa drugo doli laž.

Emocija kao (filozofska) motivacija

Mali odmak od uobičajenog razumijevanja emocija kao podređenih razumu, osobito u kontekstu ljudskog djelovanja, ponudio je upravo Hume (1711–1786) u znamenitoj *Raspravi o ljudskoj prirodi*. U dijelu »O strastima« istaknuo je:

»Ništa nije uobičajenije u filozofiji, čak i u običnom životu, nego govoriti o borbi strasti i razuma, davati prednost razumu i tvrditi da su ljudi utoliko vrli ukoliko se pokoravaju njegovim zapovijedima.«⁷

Hume svoju filozofiju emocija razvija u opreci spram navedenoga izvodeći dokaze »prvo, da sam razum nikada ne može biti pobuda za neko djelovanje; i drugo, on se nikada ne može suprotstaviti strasti u pravcu volje.«⁸ Za Humea su emocije »izvorno postojanje«⁹ te su kao takve primarni izvor motivacije. On pritom zaključuje: »Razum jest i treba biti jedino rob strasti, i ne treba pretendirati na ikoju drugu dužnost osim one da joj služi i da ju sluša.«¹⁰

Iako nisam spremna ići tako daleko u smjeru zaključka o apsolutnom primatu emocija nad razumom, ono što za potrebe daljnje rasprave nalazim važnim jest Humeova teza o presudnom utjecaju emocija na djelovanje volje, tj. u prvom redu na moralno djelovanje. Pritom razum kao takav nije isključen, premda je njegova uloga u gornjem procesu primarno instrumentalna. O toj ulozi razuma progovara Hume u sljedećem pasusu:

»Očevidno je da kada očekujemo moguću bol ili zadovoljstvo od bilo kojeg objekta, osjećamo posljedičnu emociju averzije ili naklonjenosti te smo potaknuti izbjeci ili prihvatiti ono što će nas uznemiriti ili nas učiniti zadovoljnima.

⁶ Vidi: David Hume, *A Treatise of Human Nature* (Oxford: Clarendon Press, 1896), 2.3.3.1, p. 216; ovaj i ostale citate prevela Ana Maskalan.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., 2.3.3.5, p. 217.

¹⁰ Ibid., 2.3.4.4, p. 217.

Također, očividno je da ta emocija ne ostaje na tome, već nas potiče gledati na sve strane, obuhvaća sve one objekte koji su povezani s onim originalnim, odnosom uzroka i posljedice. Tek ovdje nastupa razum sa zadaćom otkrivanja tog odnosa; i s obzirom na varijacije u djelovanju razuma i naše djelovanje posljedično varira. Očividno je u ovom slučaju da poticaj ne dolazi od razuma, već je samo usmjeravan njime.«¹¹

Pitanje koje pritom postavljam jest sljedeće: ako su emocije poticaj djelovanju, a onda, posredno, i poticaj na korištenje razuma, može li se filozofija kao jedan od najuzvišenijih načina korištenja razuma također odrediti nečim što (ponekad) nastaje na poticaj emocija? Drugim riječima, mogu li se emocije smatrati vrstom motivacije za filozofsko mišljenje? Dakako, u temelju je ovoga pitanja ono iskonsko: zašto se uopće bavimo filozofijom? (Zašto bi to itko htio?)

Svi školski odgovori na gornje pitanje upućuju na sam pojam *filozofije* kao ljubavi prema mudrosti. Time se, pomalo na naivan način, sugerira da je i u samim temeljima filozofije jedna emocija, i to ni više ni manje nego ljubavna. O filozofiji kao ljubavi Gordana Bosanac kaže:

»Često se gubi iz vida ne samo ljubavni kontekst postojanja filozofije, nego i to da je ona sama po sebi za mnoge ljude čista strast! Filozofija je po sebi jedna velika strast! Nagnuće čitavog ljudskog bića da se misaono izrazi. Bez te strasti nema pravog mišljenja. Mnogi su toj strasti žrtvovali sve. A ono što može postati strašću, kao što to mogu postati igra, umjetnost i njene prakse itd., leži na barutu osjećajnosti i određuje nam životne svrhe.«¹²

Ovakva po svojoj prirodi larpurlartistička (i emocionalna) motivacija za filozofiranjem ne iscrpljuje sve razloge, zbog kojih se ljudi bave filozofijom, što pak zaziva nadogradnju u smjeru pragmatičnijih pobuda za tom misaonom aktivnošću, koliko god one nekome bile odvratne. Prijepor između, s jedne strane, razumijevanja filozofije kao »nezainteresirane misaone djelatnosti, koja ne utječe na svijet, nego, Wittgensteinovim riječima, sve ostavlja kako jest«¹³ i, s druge, filozofije kao djelatnosti koja nalazi svrhu izvan sebe, najčešće upravo u tome da se svijet ne ostavi onakvim kakav on jest, provlači se kroz povijest filozofije još od antičkih vremena, pri čemu zagovornici obiju struja samo vlastitu doživljavaju »pravom« filozofijom. Ova druga struja, nazovimo je utilitaristička, također doživljava svojevrstu razdiobu, pa se tako svrha filozofiranja nalazi u dobrobiti pojedinca, onoga koji filozofira ili čita filozofiju te

¹¹ Ibid., 2.3.3.3, p. 216.

¹² Gordana Bosanac (osobna komunikacija, 12. 10. 2018).

¹³ Josip Balabanić, »Filozofija«, u: Stipe Kutleša (ur.), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2012), pp. 335–340, na p. 336.

u dobrobiti zajednice/društva u cjelini. Primjeri za jedno i drugo manje su ili više brojni, a mnogi od njih direktne razloge svoga postojanja nalaze upravo u emocijama.

Iako se uloga filozofije kao emocionalnog rasterećenja i potpore pojedincu ne spominje prečesto, njezin najpoznatiji primjer jest onaj Anicija Manlija Severina Boetija (477–524), posljednjeg filozofa antike,¹⁴ koji je oko 524. godine napisao *De consolatione philosophiae* ili *Utjehu filozofije*. Pisanju ovoga djela Boetije je pristupio u zatvoru, nepravedno osuđen za izdaju i čekajući smrtnu kaznu. S obzirom na takvu sudbinu teško je povjerovati da Boetijevu filozofiju nisu pokretale snažne emocije, a onda i da uloga koju je namijenio svojoj filozofiji (alegorijski prikazanoj u liku ne kakvog sijedog mudraca, već prekrasne mlade žene) nije bila samo intelektualne već i emocionalne, gotovo terapijske prirode. Korak dalje (ako ne i mnogo koraka predaleko) učinio je Alain de Botton (1969–), britanski filozof švicarskog porijekla, koji se u svojoj knjizi *The Consolations of Philosophy (Utjehe filozofije, 2000)*, u maniri koja snažno podsjeća na suvremenu literaturu za samopomoć, bavi načinima na koje filozofija šestorice filozofa (Sokrat, Epikur, Seneka, Montaigne, Schopenhauer i Nietzsche) pomaže pojedincu (i to ne samo na intelektualan već i na duboko emocionalan način) u suočavanju s problemima svakodnevice, pružajući niz praktičnih prijedloga i rješenja za njihovo lakše svladavanje. Iako je u de Bottonovu slučaju teško govoriti o istim emocionalnim razlozima za pisanjem filozofskog djela kao što su bili oni filozofa Boetija, čak su i kod njega neki ne baš dobronamjerni kritičari motiv za pisanjem ove filozofske uspješnice potražili u emocijama – ne toliko u empatičnoj želji da ovo filozofsko djelo pomogne pojedincu, koliko u pohlepi za novcem koji će njegova prodaja ostvariti.

Primjeri društveno korisne filozofije mogu se pronaći u tradiciji filozofije morala, politike i društva. Riječ je o filozofskim disciplinama koje u pronalaženju istine o postojećim međuljudskim i širim društvenim odnosima nerijetko stvaraju preduvjete za njihovu promjenu. I etika i politička i socijalna filozofija uzimaju u vlastiti zadatak pronalaženje uzroka uočenih društvenih i političkih poteškoća kao i domišljanje rješenja tih istih poteškoća. I premda njihovi zaključci mogu ići u smjeru ostavljanja svijeta kakvim on jest, kao što je to slučaj s fatalističkim vjerovanjima o nemoćnosti čovjekova uma i volje pred »višim silama«, većina etičkih, socijalnofilozofskih i političkofilozofskih doktrina ide u smjeru povjerenja u čovjekove kapacitete pozitivne promjene ne samo vlastitog bića već društva i svijeta koji ga okružuju. Pritom filozofija na sebe preuzima ulogu misaonog vodstva ili misaone pretpostavke te promjene.

¹⁴ Ivo Džinić, »Utjeha filozofije i Pohvala ludosti: paradigmatički okvir kvalitete življenja«, *Filozofska istraživanja* 36/3 (2016), pp. 439–449, na p. 440.

Poteškoće koje prate društva brojne su i raznolike, a odnose se na fenomene poput društvenih nejednakosti i raslojavanja (tzv. društvene stratifikacije), neadekvatnih školskih sustava, gladi, korupcije, siromaštva, nepouzdanog sudstva, rasizma i drugih vrsta političkog ekstremizma, zagađenja, zaraznih bolesti, zločina iz mržnje, prekarijata, rodne neravnopravnosti itd. Iako navedene poteškoće nisu karakteristične za sva društva (ili barem to nisu u jednakom intenzitetu), one su i dalje ozbiljni problemi u suvremenom svijetu u čijem suočavanju sudjeluju brojni akteri: političari, udruge civilnog društva, humanitarne organizacije, aktivisti, svećenici, znanstvenici i filozofi. I premda je teško govoriti o tome što sve ljude potiče na ulazak u borbu protiv navedenih problema, mišljenja sam da se radi o istim motivatorima koji potiču i na druge vrste mišljenja i djelovanja, motivatorima koji su primarno emocionalne prirode. Emocije, i one pozitivne i one negativne, imaju proklamiranu ulogu izvora motivacije. Tuga, razočarenje, zabrinutost, strah, ljubav, sram i ljutnja nerijetko su spominjani među njima.

Dva lica ljutnje

Emocija o kojoj ću u nastavku govoriti, a koja je nazivana negativnom ili neugodnom emocijom, jest ljutnja.¹⁵ Ljutnja tijekom povijesti nije bila u toj mjeri predmetom psihologije, kao što je to danas, već teologije te je u nama najbližim religijskim učenjima češće imala negativnu ulogu povezanu uz agresiju, mržnju i osvetu. Upravo je ona u kršćanskom nauku stekla status smrtnog grijeha, koji one koji su njome shrvani i vodi u destrukciju. Ljutnja je također stavljana u opoziciju spram mudrosti kao savršene kontrole nad vlastitim emocijama, čemu su se posebno nekoliko stoljeća prije kršćanstva divili stoici. Sam Seneka (4. pr. n. e. – 65. n. e.) je u svojem spisu *De ira (O ljutnji)* istu nazvao ludošću,¹⁶ vezujući uz nju još i bijes, divljaštvo i okrutnost te predlažući savjete kako istu utišati.¹⁷

Drugačiju percepciju ljutnje, percepciju na koju i ja u ovom radu stavljam naglasak, ponudio je Aristotel (384. – 322. pr. n. e.) u *Nikomahovoj etici*: »Po-

¹⁵ Premda ću u tekstu imenujući emociju najčešće govoriti o *ljutnji*, neću moći izbjeći i povremeno korištenje njezinih sinonima poput *srdžbe*, *srditosti* i *gnjeva*. Dva su razloga tome: prvi je vođenje računa o učestalosti pojavljivanja konkretnog sinonima u određenom povijesnom i kulturnom kontekstu. Npr. kršćanska terminologija preferira *srditost* i *gnjev*. Drugi razlog je poštovanje autorskog i prevoditeljskog izbora u slučajevima korištenja tuđih citata i misli.

¹⁶ L. Annaeus Seneca, »De ira / On Anger«, u: *Moral Essays*, Volume 1, translated by John W. Basore (London – New York: Heinemann, 1928), 1.1.2.

¹⁷ Ibid., 2.12.6.

hvaljuje se onaj tko se srđi na ono što treba, na one koje treba, kako treba, kad treba i koliko vremena treba.«¹⁸ Nekoliko rečenica kasnije on je također ustvrdio:

»Međutim, manjak se kudi, bio on nekakva rasrdljivost ili pak štogod drugo. Naime, oni što se ne srde na one stvari na koje se treba srđiti smatraju se ludima, kao i oni koji toga ne čine onako kako treba, kad treba i na ljude na koje treba. Čini se da takav niti išta osjeća niti pak čuti bol, i kako se ne rasrđuje, nije kadar ni obraniti se, a otpjeti uvredu nama nanesenu i prezir prema našincima nedvojbeno je ropski.«¹⁹

Za Aristotela čovjek koji ne osjeća ljutnju prema onome koji zaslužuje ljutnju jednako je nerazborit kao i onaj koji se ljuti na sve. Time on bitno mijenja ranije izneseno stajalište po kojem je ljutnja gotovo uvijek negativno označena, u čemu mu se, naravno, pridružuje i Toma Akvinski.

Akvinski (1225–1274) ukazuje na tip ljutnje koji nastaje prilikom uočavanja nekog poroka i smatra da se takve ljutnje ne valja odricati.²⁰ On se osvrće na stoičku osudu iracionalnosti ljutnje te se priklanja peripateticima i sv. Augustinu u njihovu stavu kako ljutnja nekad funkcionira potpuno u skladu s razumom:

»Onaj tko se ljuti bez razloga u opasnosti je, dok onaj tko se ljuti s razlogom nije: jer bez ljutnje učenje je beskorisno, sudovi nestabilni, zločini izvan kontrole.«²¹

Ljutnja je povremeno i u kršćanstvu božanska osobina te u nekim slučajevima biva imenovana »pravednom« (pritom se izraz »gnjev pravednika« udomaćio i izvan religijskog konteksta²²). Stari zavjet obiluje posrednim i neposrednim primjerima Božje ljutnje koju su najčešće uzrokovale neposlušnost i grijeh pojedinca ili čitavog naroda²³. Među njima čini se kako je upravo idolopoklonstvo

¹⁸ Aristotle, *Nicomachean Ethics*, translated by Roger Crisp (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), V.5, 1126a.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Thomas Aquinas, *Summa theologiae*, translated by Fathers of the English Dominican Province, I.82.5. Dostupno na:

http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1225-1274,_Thomas_Aquinas,_Summa_Theologiae_%5B1%5D,_EN.pdf, (pristupljeno 12. 10. 2018).

²¹ Thomas Aquinas, *Summa theologiae*, II–II.158.1.

²² Valja naglasiti kako je kroz povijest ljutnja smatrana osobinom muškarca, a ne žene. Žene se navodno nisu ljutile jer ih je u tome sprečavala njihova pasivna i submisivna priroda. Iako emocionalne, jedina emocija koje su bile pošteđene bila je ljutnja. Vidi: Bruce S. Sharkin, »Anger and Gender: Theory, Research, and Implications«, *Journal of Counseling & Development* 71 (1993), pp. 387–391; A. M. Krings, »Gender and anger«, u: A. H. Fischer (ed.), *Studies in Emotion and Social Interaction. Second Series. Gender and Emotion: Social Psychological Perspectives*. (New York, NY, US: Cambridge University Press), pp. 211–231.

²³ Karlo Višaticki, »Bog se ljuti – Bog se kaje«, *Bogoslovska smotra* 87/2 (2017), pp. 239–251, na p. 240.

najviše iskušavalo njegov mir. Čak i Novi zavjet, koji pristupa temi ljutnje na bitno manje afirmativan način, daje primjer Božjega gnjeva. Sjetimo se novozavjetnoga prizora u kojem Isus Krist, razgnjevljen, bičem istjeruje trgovce iz hrama.²⁴ Tu je, dakako, i dan gnjeva opjevan u latinskom himnu *Dies irae* u kojem se Božji gnjev vezuje uz Sudnji dan.²⁵

Ljutnja je emocija koja je uzrokovana stvarnom ili percipiranom prijetnjom te je česti odgovor na namjernu ili neopravdanu štetu ili nemar. Također, ljutimo se kada doživljavamo nepravdu ili joj svjedočimo, što ljutnji daje svojevrstu moralnu komponentu. Budući da je ona emocija koju pokreće učinjena nepravda, pretpostavlja se da ljutnja može služiti i kao snažan izvor motivacije (filozofskom) mišljenju, a onda i djelovanju usmjerenom prema otklanjanju konkretne nepravde te promjeni društva i svijeta u cjelini. Ljutnja je tako potencijalna pokretačica društvenih promjena te je ona kroz povijest zabilježena kod mnogih boraca (borkinja) protiv nepravde, revolucionarā (revolucionarki) i reformatorā (reformatorica). Česte su slike i svjedočanstva koja govore upravo o »pravedničkom gnjevu« Martina Luthera Kinga, Mahatme Gandhija, Che Guevare ili Majke Terezije.²⁶ Upravo je ljutnja ta koja nerijetko svojom bukom zaglušuje glas straha i konformizma, svojim povremeno sporo-tinjajućim plamenom održava volju postojanom, a svojom katkad razbuktanom energijom daje hrabrost djelovanju unatoč svim zastrašujućim preprekama. Ljutnja je zato u ovom radu pozitivno konotirana, a ja ću je u nastavku staviti u kontekst filozofije Gordane Bosanac, hrvatske filozofkinje i borkinje za ljudska prava.

Gordana Bosanac – filozofsko (ljutito) nastojanje oko boljeg svijeta

Valja odmah naglasiti kako svrha ovoga rada nije proglasiti Gordanu Bosanac ljutitom ili, još gore, bijesnom ili razjarenom filozofkinjom uvodeći time razliku između njezine filozofije i filozofije drugih boraca za pravedniji svijet. Ono što za razliku od drugih filozofa i filozofkinja Gordana Bosanac čini jest da pruža nedvosmisleni, ničim zakriveni ili cenzurirani uvid u nastanak vlastite filozofije, njezine intelektualne i, još važnije, emocionalne motive i izvore motivacije. U slučaju potonjega ona to čini tako što povremeno, osobito kada govori

²⁴ Iv 2, 13–16.

²⁵ Ibid. Gordani Bosanac zahvaljujem na referenci o Sudnjem danu.

²⁶ I dok se o njihovoj ljutnji i ljutnji drugih boraca za pravedniji svijet nerijetko govori s udivljenjem, pri čemu njihova ljutnja ima uzvišena, gotovo božanska svojstva, ljutnja borkinja za prava žena često biva proglašavana »histerijom ludih i dokonih baba«, što, dakako, samo svjedoči o javnom (ne)razumijevanju opravdanosti feminističke borbe i prijeke nužnosti da se ta borba i nastavi.

iz perspektive feminističke filozofije, obogaćuje šтуру i akademski suzdržanu formu filozofskog teksta esejističkim analizama i iskustvenim primjerima koji svjedoče onim emocijama koje su i potaknule filozofsko pisanje. Ona takav postupak, ponajviše prisutan u njezinim knjigama *Visoko čelo: ogled o humanističkim perspektivama feminizma*²⁷ i *Sentimentalni eseji*,²⁸ primjenjuje vrlo promišljeno, imajući u vidu bogatu i detaljno razrađenu feminističko-epistemološku kritiku formi znanstvenog i filozofskog mišljenja, koja upravo emocije kao legitimni dio ljudskog iskustva i znanja uvodi u jezik znanosti i filozofije. Nalazeći manjkavosti u koncepciji znanja i znanstvenoj metodologiji, navedena kritika problematizira dominantne prakse koje stavljaju žene u nepovoljan položaj, i to ne samo kao objekte već i kao subjekte znanstvenog i filozofskog rada.²⁹ Također, ono na što feministička epistemologija i feministička kritika znanosti upozoravaju, a čega je Bosanac evidentno svjesna, jesu seksistički i androcentrički elementi sadržani osobito u ideji znanstvene objektivnosti koja podrazumijeva emocionalno distanciranog i kontrolirajućeg spoznavatelja, koji je impersonalno orijentiran prema stvarima, a ne prema osobama.³⁰ Ona ujedno počiva na pogrešnim i po mojem mišljenju ideološkim idejama da je spoznavatelju moguće nastupati neovisno o vlastitim vrijednostima, emocijama, predrasudama i vlastitoj poziciji u širem društvenom kontekstu.

Gordana Bosanac ne pada u gore navedene zamke lažno objektivne znanosti i filozofije te odabire poziciju situiranog ili utjelovljenog znanja i spoznavatelja, poziciju koja podrazumijeva vođenje računa o mnogostrukosti faktora koji oblikuju razumijevanje same sebe i svijeta koji ju okružuje. To dakako ne znači da filozofiju Gordane Bosanac treba svesti na (p)opisivanje vlastitih i tuđih iskustava i fenomena, jer ona to nikada i nije. Ono što ona vrlo dobro razumijeva jesu zahtjevi vlastite teme čiji se izvor nalazi u društvenoj nepravdi kao vrlo tjelesnom, vrlo emocionalnom, vrlo iskustvenom događaju, dakle događaju koji se ozbiljuje kako u mislima i riječima tako i u djelima. Iako se iz filozofske perspektive misaonoj razradi te nepravde može pristupiti naglašeno

²⁷ (Zagreb: Centar za ženske studije, 2010).

²⁸ (Zagreb: Altagama, 2013).

²⁹ Elizabeth Anderson, »Feminist Epistemology and Philosophy of Science«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/feminism-epistemology/> (pristupljeno 4. 10. 2018). Konkretna praksa o kojima je riječ jesu: isključivanje žena iz istraživanja, uskraćivanje istima status epistemičkog autoriteta, ocrnjivanje »ženskih« kognitivnih stilova i oblika znanja, proizvodnja teorija koje žene predstavljaju kao inferiorne, devijantne ili značajne samo dok služe muškim interesima, proizvodnja znanja (znanosti i tehnologija) koja nisu korisna za osobe na podređenim položajima ili koja podržavaju rodne i druge društvene hijerarhije.

³⁰ Ibid.

idejno i apstraktno, kao što to Bosanac povremeno i čini, čak i u tim slučajevima oštrina njezinih misli i zaključaka, povremeni cinizam i odabir stilskih figura odaju da dok je desnom rukom pisala, šakom lijeve u pravedničkom je gnjevu udarala po stolu. Takva je barem moja slika ove iznimne filozofkinje koja nije nastala samo u mašti već zahvaljujući dugim i poticajnim razgovorima s njome. Neki od njih poslužili su i kao motiv za pisanje ovoga rada.³¹

Gordana Bosanac rođena je u Varaždinu 1936. godine u hrvatsko-srpskoj obitelji prosvjetnih radnika (sl. 1).³² Tijekom Drugoga svjetskog rata njezin otac Nikola bio je prisiljen pobjeći iz zemlje, a majka, Anika Bosanac, stavljena je izvan zakona i protjerana iz Varaždina, prvo u Globočec, malo selo pored Marije Bistrice, a zatim i u Svetog Iliju pored Varaždina. Ona i njezine tri kćeri Mirka, Senka i Gordana, od kojih je Gordana bila najmlađa, živjele su u neprestanom strahu od prokazivanja te ih je njihova majka, slijedeći za njih spasonosnu preporuku kardinala Alojzija Stepinca, dala prekrstiti s pravoslavne na katoličku vjeru. Za to vrijeme brat njezina oca, njegova supruga i četvero djece u dobi od tri do deset godina uhapšeni su i odvedeni u sabirni logor Jasenovac gdje su i ubijeni. Ratne godine Gordanina majka i njezine tri kćeri preživjele su zahvaljujući pomoći Gordanine bake, Klare Kovačić (rođena Ferenc), koja je živjela u Varaždinu i bavila se prodajom voća na gradskim ulicama. Uspomene na baku za Bosanac su teške, budući je ta dobra žena bila žrtvom zlostavljanja svojeg supruga, Gordaninog djeda, alkoholičara i nasilnika. Baki je posvetila svoje najbolje djelo *Visoko čelo*. Sa završetkom rata i povratkom oca obitelj se seli u Zagreb gdje je otac postao upravitelj škole, kasnije prosvjetni inspektor u Ministarstvu prosvjete, a majka nastavila svoj učiteljski posao. Godine 1955. Gordana Bosanac završila je IX. gimnaziju u Zagrebu te 1960. diplomirala filozofiju i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Tijekom svoje mladosti, ali i kasnije, bavila se književnošću i slikarstvom, svirala je klavir i harfu.

³¹ Uz pisane (objavljene i neobjavljene) izvore Gordane Bosanac za potrebe ovoga rada korišteni su i intervjui s ovom filozofkinjom te osobna e-mail korespondencija. Rečeni su polustrukturirani intervjui provedeni početkom 2018. godine te predstavljaju neke od ishoda projekta »Hrvatske filozofkinje u europskom kontekstu« voditelja dr. sc. Luke Boršića s Instituta za filozofiju, čiji je cilj analizirati i predstaviti još uvijek nedovoljno poznat rad hrvatskih filozofkinja. Prof. dr. sc. Gordani Bosanac od srca zahvaljujem na omogućavanju uvida u detalje vlastitoga života i misli, na toplom prijateljstvu, dobroj volji te na svim zajedničkim satima provedenima u ugodnim filozofskim deliberacijama.

³² Navedene informacije skupljene su tijekom intervjua s Gordanom Bosanac početkom 2018. godine te su dijelom konzultirane i naknadne autobiografske bilješke koje je Bosanac priredila nakon njih.

Slika 1. Portret filozofkinje Gordane Bosanac iz 2004. godine.

Prvo se zaposlila u sociološkom Institutu za društveno upravljanje, gdje je započela svoju znanstvenu karijeru. U koautorstvu s kolegama i kasnije dobrim prijateljima, Stevom Matićem i Mirjanom Poček-Matić, 1962. godine objavila je zapaženu knjigu o sociološkom istraživanju učešća radnika u samoupravljanju *Aktivnost radnih ljudi u samoupravljanju radnom organizacijom*. Godine 1967. na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu obranila je doktorsku disertaciju iz područja komunikologije pod naslovom »Bitna svojstva informacije i njihova praktična verifikacija u radnoj organizaciji«. Institut za društveno upravljanje, koji je u svojem dvadesetogodišnjem postojanju objavio preko stotinu znanstvenih redova i obimni *Zbornik radova 1960–1970*, izgorio je 1969. godine te je tijekom sljedećih nekoliko godina obustavljan njegov znanstveno-istraživački rad.

Godine 1975. zaposlila se na Fakultetu fizičke kulture kao docentica, a ubrzo i kao izvanredna profesorica te se opredijelila za rad u području sociologije obrazovanja i to na problematici obrazovnog kurikula. Devet godina kasnije odlazi s fakulteta te je 1984. godine izabrana za direktoricu Centra za kulturu Novi Zagreb, s kojega je otišla zbog skandala oko izvođenja himne. Naime, na proslavi dana Općine Novi Zagreb, dogodila se tehnička greška, pa je pred uzvanicima odsvirana najprije hrvatska himna »Lijepa naša«, a tek onda jugoslavenska himna »Hej, Slaveni«. Uz javnu ispriku bila je prisiljena dati i trenutnu ostavku.

Godine 1986. primljena je u Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (danas Institut za društvena istraživanja u Zagrebu) u području sociologije obrazovanja (1983. godine objavila je i knjigu iz istog područja – *Edukacijski izazov*). Sve do svojeg umirovljenja 1992. radila je na problematici znanja i obrazovanja te odgojno-obrazovnog kurikula, da bi odlaskom u mirovinu iza sebe ostavila sve svoje dotadašnje istraživačke teme i započela nekoliko novih. To je ujedno i filozofski najplodnije razdoblje njezina života koje još uvijek traje, jer Bosanac i dalje neumorno misli i stvara (sl. 2).

Prva tema koja Gordanu Bosanac filozofski zaokuplja vezana je uz njezin pojam »inauguralnog paradoksa«, kojim se iscrpno bavi u svojim dvjema knjigama: *Utopija i inauguralni paradoks: prilog filozofsko-političkoj raspravi*³³ i *Ime utopije: jugoslavensko samoupravljanje kao izigrani projekt emancipacije (filozofsko-politički ogleđ)*.³⁴ »Starost ima pravo na sređivanje računa. Ovaj izgled računovođe vremena, međutim, baš je ono što ljudi ne podnose«,³⁵ riječi su kojima Bosanac ponajbolje opisuje motivaciju za vlastito suočavanje s posebnim

³³ (Zagreb: Kruzak, 2004).

³⁴ (Opatija: ShuraPublikacije, 2015).

³⁵ Gordana Bosanac, *Foto-album*, 2018. (rukopis).

82.

THURSDAY
March
23

2007.

Novo je godinu. Toliko je tužno ostalo za uraditi, a ja nisam stiglihla sve što treba, i tako je stigla Nava, sa čuvenim obećanjem da će sve što stari obaviti, da će pisati i završiti završete ideje, planove. Hoće li to biti malo od tuže!?

Opet je Nava, sa hečim koncertom valcera, sa kucenim knjig sam ovaj put uvratile suvo knjig, i se krajem knj, "Dokma..." "knji mi onda neatkolovijem završiti danima. Samo prvi put on je do relikvitaran knjig, bogatiji, a sada je to sveki put najavatorski hio. Početni koncert postao je institucija tog knji, jer se upeguje skupljanje elitnog ^{knji}stijama za rasom testi- tinal knjig se me gore i gore. Da li bi podnijela biti Titus?

Međi me treba Nava godinu za ma temeljna promijenjenja knji razvoja u trenuci, jer nisam ih malo jutro: kako će i što dalje. Dobre će biti?

Na ovaj način? A knji: k. to drugi? Oči: u tom li me? A knjiem trenutku? Gdje ostaniti me nije ljo- tan, sve što sam izgubila? Sve što me oaljete? Kako se osamiti tako da me nisi ništa ne ostane? Samo jedino je ostalo: pisati, pisati. Završi se to- liko uvraram, odakle knj unovr nakon svakog po- kretanja? Jesam li, zapravo, već jako bolisna? Samo koristilje? I što još drugo?

Pisati samo pisati. Ništa što. I pritom i ma- rnam, ne me uvrine. Jes unijela imam taj sup.

Slika 2. Rukopis Gordane Bosanac: bilješka iz dnevnika na Novu 2007. godinu – o potrebi za pisanjem. Dobrotom autorice.

oblikom političkog iluzionizma karakterističnog za pedesete godine prošloga stoljeća na području bivše Jugoslavije. Ona, naime, inauguralni paradoks vezuje uz samoupravni socijalizam, tj. inauguracijom definira proglašavanje postojanja nečega čega nema, a onda i političkog prava istoga. Za Bosanac inauguracija samoupravnog socijalizma kao beživotne karikature predstavlja obezvredjenje mogućnosti realizacije »oslobođenja rada«. Kao svjedokinja minolog vremena ona se u svoju manje historiografsku, a više epistemološku³⁶ analizu fenomena samoupravljanja upušta kako bi pokazala svu promašenost suvremene nedomišljene kritike nosivih ideja bivšeg političko-ekonomskog sustava, koji ih zapravo nikada nije zbiljski ni pokušao realizirati. Posljedično, ovo ovdje i sada, a koje nerijetko opstoji u svojoj direktnoj opreci spram komunističkih ideala društva bez nejednakosti, predstavlja se kao jedino moguće, ako ne i najbolje. I to je ono što najviše ljuti Gordanu Bosanac: dvostruka laž – laž da je komunizam ikada postojao i laž da propast bivših pseudo-socijalističkih država išta govori o kvaliteti same komunističke ideje. Upravo ovo insistiranje na raščišćavanju pojmova nije samo proizvod njezine intelektualne tankoćutnosti već i svijesti o dubokim suvremenim društvenim nepravdama koje nisu neočekivane posljedice starih ideja, kao što to neki vole tvrditi, već su neposredni rezultat još uvijek snažnih i krepkih silnica zbog kojih te stare ideje nikada nisu ni zaživjele.

Sljedeća već dijelom opisana tema koju Gordana Bosanac razrađuje u svojim filozofskim djelima, a koja omogućuje ne samo uvid u bogatstvo njezina misaonog, već i usmjerenost njezina emocionalnog svijeta (u prvom redu emocije Ljutnje) u borbi za pravedniji svijet, jest tema feminističke prirode. Tome je svakako doprinijelo njezino poznanstvo i prijateljstvo s dvije sociologinje, filozofkinje i tada već proslavljene feminističke teoretičarke također zaposlene u Institutu za društvena istraživanja: prva je Blaženka Despot (1930–2001), druga Jasenka Kodrnja (1946–2010).³⁷ Tijekom svojih primarno socioloških istraživanja i Despot i Kodrnja redovno su uočavale jednu pojavu koja je uporno odolijevala svim političkim i ekonomskim promjenama što su zadesile Republiku Hrvatsku zadnjih desetljeća, a to je rodna neravnopravnost. Blaženka Despot opisivala ju je u socijalizmu, Jasenka Kodrnja u tranziciji, Gordana Bosanac opisuje ju i danas. Svoja je promišljanja objavila u već spomenutim knjigama *Visoko čelo* i *Sentimentalni eseji*, od kojih ću se u nastavku posvetiti onoj prvoj kao feministički pregnantnijoj.

³⁶ Gordana Bosanac, *Ime utopije*, p. 11.

³⁷ O njihovu prijateljstvu svjedoči i činjenica da je Gordana Bosanac uredila izbor iz djela Blaženke Despot: Gordana Bosanac (ur.), *Izabrana djela Blaženke Despot* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2004), dok je s Jasenkom Kodrnja i Hrvojem Jurićem uredila zbornik radova: *Filozofija i rod*, uredili Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić i Jasenka Kodrnja (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2005).

U uvodnom poglavlju *Visokog čela* Bosanac piše:

»Zato naglašavam da ono što danas nazivam razlozima za feminizam, a što je tema ove knjige, pripada mojoj osobnoj povijesti i ne podudara se, ni po sadržaju ni po oblicima svoga nastajanja, s onim kako će se u nas feminizam formirati, i kao pokret i kao organizacija. Ovdje pišem o procesu vlastitog emocionalnog i intelektualnog sazrijevanja iz kojeg izrastaju moji osobni razlozi za feminizam. Iz njih sam shvatila i razlog zbog kojeg je sam feminizam osuđen na rigidno i primitivno odbijanje. Zato će ova knjiga biti moja osobna priča kroz koju ću nastojati pokazati i intelektualnu i onu običnu, svakodnevnu, javnu recepciju feminizma, koja najbolje ilustrira sve ono što on u svom oslobađajućem pohodu pogađa i razotkriva. Ona će biti, možda, pokušaj oblikovanja intersubjektivnog iskustva na području na kojem takvo što jedva postoji.«³⁸

Ono po čemu je ovaj izvod značajan odnosi se, po mojem mišljenju, ne samo na izvore motivacije feminizma Gordane Bosanac već i na izvore motivacije njezine filozofije. Iako feminizam i filozofija nisu za Bosanac istoznačnice, budući da njezina filozofija pokriva značajno više tema od ravnopravnosti muškaraca i žena, feminizam Gordane Bosanac jest primarno filozofska disciplina te kao takav ne napušta filozofijom zadane okvire. Upravo zato njezin feminizam nije ništa drugo nego filozofija te su izvori motivacije za feminizam identični izvorima motivacije za one aspekte filozofije u kojima se ona bavi ravnopravnošću žena i muškaraca. Ti su izvori pak, premda nisu utemeljeni ni u kakvoj posebnoj traumi, i emocionalni i iskustveni.

Za Bosanac feministička filozofija služi obračunu s dvjema vrstama gluposti: gluposti društva koje uspostavlja hijerarhije i nepravedne odnose moći između muškaraca i žena; gluposti same filozofije koja takve pojave zanemaruje, opravdava ili čak potiče. Njezinu ljutnju pritom izaziva posljednja činjenica da joj se filozofija, izvor njezine najveće ljubavi i strasti, kao ženi i upravo zato što je žena pokušava uskratiti. Povijesno je, kao što je dobro poznato, ženama odricana sposobnost onakvog tipa mišljenja kakvo je nužno za filozofiju pa je žensko bavljenje filozofijom kod nekih izazivalo posprдно evociranje paradoksa i oksimorona. U najboljem slučaju emocionalne, u najgorem histerične – smatralo se da žene ne posjeduju disciplinu uma, dubinu zora, snagu kritike, moć analize i apstrakcije.

Upravo su mnogi filozofi bili među glasnijima u osudi ženskih intelektualnih kapaciteta,³⁹ što filozofiju i danas održava dominantno muškim područjem. U

³⁸ Ibidem, p. 18.

³⁹ Među njima ističu se Aristotel, Friedrich Nietzsche, Arthur Schopenhauer, Otto Weininger i Oswald Spengler. Vidi npr. Beverley Clack, *Misogyny in the Western Philosophical Tradition: A Reader* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire i London: Macmillan Press Ltd, 1999).

svom su gnušanju od pojedinačnog, konkretnog, intimnog i privatnog propustili uočiti društveni položaj žena i prateću diskvalifikaciju, prema kojoj su žene ne samo bića ograničene misaonosti i moralnosti već i ljudskosti. Štoviše, u njoj su i sudjelovali. Upravo je zato jedan od, slobodno ću reći, strastvenih zadataka Gordane Bosanac bio i ostao intelektualni obračun s postojećim filozofskim zamračenjima uma. Jedno od takvih je i ono Kostasa Axelosa iz 1992. koji se u svojem tekstu »L'errance érotique« iz knjige *Vers la pensée planétaire* (1964) pita »hoće li žena uspjeti da misli?« Gordana Bosanac u svojoj knjizi *Visoko čelo* upravo ovo pitanje određuje ključnim za ona promišljanja koja su, citiram, »moje opredjeljenje za feminizam razvila do teorijsko-spekulativnog stupnja, pa i do grozničave želje da svladam i do svijesti dovedem nelagodu koju na prvi pogled izaziva to Axelosovo pitanje.«⁴⁰

Gordana Bosanac neskrivenom ljutnjom nastupa spram nekih aspekata filozofije Otta Weiningera, zbog kojih potonjega odbija imenovati filozofom. Njegove ženomrzačke izvode iz knjige *Spol i karakter* uspoređuje »s prostačkim letcima koji se prodaju na kioscima« s prizemnim šalama poput »zašto je bolje imati ovcu nego ženu ili zašto je traktor bolji od žene«.⁴¹ Za spomenutu knjigu reći će: »To mi je najmrskija knjiga koju sam pročitala i propatila.«⁴² Njezina ju ljutnja pritom nimalo ne sprečava u minucioznoj dijagnostici Weiningerove ideologije mržnje koja nastaje kombiniranjem biologističkih tlapnji i logičkih grešaka kako bi poopćila pola pripadnika ljudskog roda u njihovoj negativnoj egzistenciji, tj. »u isključenosti iz transcendentnog metafizičkog bivstva i ontološke realnosti.«⁴³

Upravo po jednoj od biologističkih tlapnji ona i naziva svoju knjigu smatrajući je prvim razlogom za feminizam: naime, listajući jednom prilikom tijekom svojega studija medicinski atlas u Gradskoj knjižnici naišla je na podatak kako je glavna razlika između muške i ženske glave visina čela – muškarčevo je visoko, žensko nisko. Svoj intelektualno-emocionalni doživljaj Bosanac naziva »epistemološkom jezom«,⁴⁴ koja je došla s razumijevanjem nepravednih i stereotipnih konotacija koje dolaze s ovom po sebi netočnom informacijom: onom o ženama kao intelektualno ograničenim stvorenjima čija niska čela ne sugeriraju misaonost, tj. filozofski ili znanstveni kapacitet. Kao drugi razlog za feminizam ona u svojoj knjizi navodi fizički nasrtaj u mladosti i posljedičnu relativizaciju zločina od strane predstavnika vlasti.

⁴⁰ Gordana Bosanac, *Visoko čelo*, p. 200.

⁴¹ *Ibid.*, p. 114.

⁴² Intervju s G. Bosanac, 8. veljače 2018.

⁴³ *Ibid.*, p. 407.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 130.

Razlozi Gordane Bosanac za feminizam nalaze svoj kontrapunkt u njezinoj strastvenoj borbi protiv antifeminizma koji pritom ne definira samo kroz njegov otpor konkretnom pokretu već i kroz otpor ciljevima i vrijednostima za koje se on zalaže. Među antifeminističkim manifestacijama (od nasilja i estetičkog antifeminizma do tzv. inauguralnog feminizma) posebno su zanimljivi njezini izvodi kojima se nastavlja na rad Jasenke Kodrnja i njezinu razradu ženskih oblika mizoginije. Bosanac tako svoju kritičku i ljutu oštricu usmjerava i prema ženama, tj. prema njihovu sudjelovanju u diskriminaciji drugih žena. Pritom to sudjelovanje objašnjava »odsutnošću svijesti, dezorijentacijom subjektiviteta, vrstom tuposti prema vlastitom položaju.«⁴⁵

Njezin obračun s antifeminizmom ima za cilj pokazati nepravdu ženske podčinjenosti utemeljenu na ideološkoj esencijalizaciji spolne razlike. Bosanac pritom izlaz vidi u feminizmu kao vrsti humanizma koja kreće od slobode i muškog i ženskog čovjeka kao neotuđivog prava. To je ujedno feminizam koji odbacuje esencijalizaciju, neovisno o onome tko i koga se esencijalizira.

Marta Nussbaum (1947–) u svojoj knjizi *Anger and Forgiveness (Ljutnja i oprost)*⁴⁶ odriče ljutnji pozitivne osobine primarno nalazeći u njoj potrebu za odmazdom. Kad se radi o filozofiji Gordane Bosanac, teza Marte Nussbaum čini se u potpunosti promašena. Filozofija Gordane Bosanac unatoč njezinim emocionalnim izvorima motivacije, kojima sam pribrojila i ljutnju, ni u jednom trenutku ne poziva na odmazdu. Štoviše, govoreći o odnosu muškarca i žene ona se nerijetko vraća njegovom ljubavnom i prijateljskom potencijalu. Ni u kojem trenutku ona ne poziva na njihov rat, niti zagovara gerilske taktike pobjede u individualnoj borbi. Upravo suprotno, naglasak je uvijek na suživotu u slobodi i razumijevanju. Jedina borba koja se pritom vodi jest borba same filozofkinje i njezine filozofske teme – nepravde. Nepravda (uz glupe pojedince) jedini je objekt njezine ljutnje koji ju potiče na detaljne dekonstrukcije rečenog objekta te domišljanje kontura društvene promjene. Potrebu za uklanjanjem ljutnje ona ne rješava planiranjem osvetničkih čina već društvenih sustava ravnopravnosti i mira. I pritom nije ni jedina ni posljednja. Njezino i svako sljedeće osvještavanje pozitivnog utjecaja emocija kako na promišljanje pravednosti tako i na pravedno djelovanje nije samo blagotvorno za filozofiju i znanost u cjelini već i za one inicijative koje smjeraju ka stvaranju boljega društva i svijeta.

⁴⁵ Gordana Bosanac, *Visoko čelo*, p. 80.

⁴⁶ Martha C. Nussbaum, *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

Anger as a Philosophical Motivation: An Example of Gordana Bosanac

Summary

This paper explores the positive influence of emotions, especially the emotion of anger, on philosophy oriented toward criticism and change of the existent. The work is divided into four parts. In the first part, the historical relationship between philosophy and emotions as objects of philosophical reflection is analysed. An attitude that was determined dominant understood emotions as obstacles to appropriate thinking and acting. In the second part, alternative understanding of the role of emotion in thinking and acting is considered, and the views determining emotions as important sources of motivation are presented. In the third part, a specific emphasis is placed on the emotion of anger with which, besides the traditional negative features, positive ones are also linked, associated with the struggle against injustice. Anger is further determined not as a hindrance, but as a source of the philosophy of social change. In the fourth part, the latter thesis is exemplified in the philosophy of Gordana Bosanac, Croatian philosopher and human rights fighter, who approaches the subject of social (in)justice in an epistemologically and ontologically innovative and relevant way, by virtue of her emotions and not despite them.

Keywords: emotions, philosophy of emotions, anger, social change, Gordana Bosanac, feminist philosophy

